

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ЦИВІЛЬНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

Зозуляк О. І. ,

кандидат юридичних наук, викладач кафедри цивільного права

Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

У статті досліджуються теоретико-правові проблеми, пов'язані із визначенням сутності цивільної правосуб'єктності. Зроблено висновок про те, що за своєю роллю у механізмі правового регулювання правосуб'єктність виступає як засіб фіксації кола суб'єктів, які можуть бути носіями суб'єктивних прав та обов'язків.

Ключові слова: цивільна правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність, правовий статус особи.

Цивільна правосуб'єктність – це правова категорія, яка давно і досить міцно утвердилась в теорії цивілістики, проте, незважаючи на значний інтерес до її вивчення, залишається однією із найскладніших проблем у науці цивільного права. Будучи базовою категорією у цивілістичній доктрині, вона застосовується при аналізі статичної та динаміки юридичних зв'язків між суб'єктами цивільного права. А тому очевидним стає той факт, що описати реальність у приватноправовій сфері без використання таких понять як цивільна правоздатність та дієздатність, які складають категорію, що об'єднує їх – цивільну правосуб'єктність, навряд чи вдасться.

Складність у розумінні даної проблеми, по-перше, пов'язана із відсутністю єдиного розуміння поняття «правосуб'єктність» у поглядах науковців. Різне розуміння правосуб'єктності, як правильно відзначається в юридичній літературі, позбавляє це поняття меж, визначеності змісту [1, с. 10].

По-друге, дана проблема ускладнюється через відсутність у законодавстві легального визначення цивільної правосуб'єктності. У цьому зв'язку спостерігається доволі парадоксальна ситуація: цивільному законодавству невідомим є термін, котрий постійно використовує цивільно-правова наука. У Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) закріплені норми, якими визначається поняття цивільної право- та дієздатності як фізичних, так і юридичних осіб (ст. 25–26, 30–32, 34–36, 91, 92), а от норм, які б визначали, що ж таке цивільна правосуб'єктність, немає.

Якщо не володіти знаннями у теорії окресленого питання, відповідь на питання щодо сутності цивільної правосуб'єктності знайти складно, адже у законодавстві навіть не натякається про цю правову категорію. Відсутність у цивільному законодавстві єдиного фундаментального підходу до розуміння цивільної правосуб'єктності суттєво ускладнює процес пізнання та теоретичного аналізу зазначеної правової категорії. А тому постає питання: законодавець умисно уникає використання терміна «цивільна правосуб'єктність» чи відсутність легального визначення зазначеного поняття пов'язане із неоднозначністю розуміння даної правової категорії цивілістичною доктриною (зокрема, у зв'язку зі складністю в обґрунтуванні універсального визначення цивільної правосуб'єктності, через яке вдалося б якісно розкрити її особливості щодо різних суб'єктів цивільного права).

На нашу думку, причина у відсутності нормативно-го закріплення поняття «цивільна правосуб'єктність» пов'язана, швидше за все, із неможливістю застосувати даний термін щодо фізичних та юридичних осіб водночас. Це проявляється, зокрема, у тому, що, по-перше, цивільна правоздатність та дієздатність юридичних осіб виникає та припиняється, за загальним правилом, одно-

часно, тоді як виникнення цивільної право- та дієздатності фізичних осіб розірване у часі; по-друге, для юридичних осіб характерним є наділення цивільною дієздатністю у повному обсязі, тоді як цивільна дієздатність фізичних осіб виникає не у повному обсязі.

Наведене зумовлює необхідність звернутися до визначення сутності цивільної правосуб'єктності, що й становитиме мету даної статті.

У цивілістиці з приводу розуміння правосуб'єктності існує кілька позицій.

Традиційно цивільно-правовою доктриною терміна «правосуб'єктність» надається узагальнюючий характер, який розкривається через поняття правоздатності та дієздатності. Так, О. О. Красавчиков був переконаний, що правоздатність виступає у вигляді загальної основи, яка визначає характер та обсяг прав, що можуть знаходитись у володінні даного суб'єкта, але правове поняття правосуб'єктності складається із двох основних понять: правоздатності та дієздатності [2, с. 37–39]. Слід зазначити, що це класичне розуміння цивільної правосуб'єктності, котре знайшло широку підтримку в наукових колах як у радянській, так і сучасній періоди.

Інша позиція ґрунтується на тому, що для визнання особи суб'єктом цивільного права достатньо лише правоздатності. Згідно із даним підходом правосуб'єктність можна ототожнювати із правоздатністю, оскільки недієздатні особи також визнаються суб'єктами права. Наявність лише однієї цивільної правоздатності є достатнім для визнання суб'єктом цивільного права недієздатної особи, при цьому за дужки виноситься реалізація дієздатності її законним представником. Так, С. М. Братусь, ототожнюючи поняття правосуб'єктності та правоздатності, стверджував, що вони рівнозначні [3, с. 5–6].

Таке розуміння правосуб'єктності справедливо наштовхнулось на критику. Аргументи, висунуті окремими науковцями, переконливо заперечують ототожнення правосуб'єктності та правоздатності [4, с. 21–26]. Більше того, якщо ототожнювати правосуб'єктність та правоздатність, то для дієздатності взагалі не залишиться визначеного місця в загальній системі правових явищ [5, с. 291]. Підтримуючи наведену думку, зазначимо, що при ототожненні правосуб'єктності із правоздатністю місця у правовій науці не залишиться не тільки для дієздатності, а й самої правосуб'єктності як категорії, що об'єднує дві складові – правоздатність та дієздатність, що, без сумніву, є неприпустимим. Крім того, за допомогою тільки однієї цивільної правоздатності, якою забезпечується здатність мати необмежену абстрактну кількість цивільних прав та обов'язків, не забезпечується можливість набуття конкретних цивільних прав та обов'язків. Ця кількісна безмежність правових мо-

жливостей перетворюється у конкретні суб'єктивні права та обов'язки із визначеним змістом та обсягом саме завдяки цивільній дієздатності.

Окремі вчені цивільну правосуб'єктність трактували доволі широко, включаючи до неї, крім правоздатності та дієздатності, додаткові елементи. Так, на думку А. В. Міцкевича, зміст поняття «правосуб'єктність» складається не тільки з правоздатності та дієздатності, а й інших суб'єктивних прав та обов'язків. Це комплексна категорія, яка включає всі юридичні елементи, через які закріплюються відносини між державою та особою, відповідно до її місця в суспільстві [6, с. 12]. Вважаємо, що таке трактування правосуб'єктності може мати своїми наслідками ототожнення її із правовим статусом особи, що не привнесе ясності у розуміння даної категорії, а лише створить додаткову плутанину у правозастосовчій практиці.

Я. Р. Веберс вважає, що крім правоздатності та дієздатності, закон у певних випадках передбачає спеціальні вимоги до суб'єктів права. Правосуб'єктність передбачає визнання особи як суб'єкта правовідносин взагалі, а також його кваліфікацію як суб'єкта чи ймовірного суб'єкта конкретних суб'єктивних прав та обов'язків. Іншими словами, вона відображає суб'єктний склад у правових інститутах і можливість бути як суб'єктом права взагалі, так і конкретних прав та обов'язків [7, с. 24–26].

Хоча слід зазначити, що у юридичній літературі висловлюються також міркування щодо доцільності відмовитись від поняття «правосуб'єктність», оскільки воно є «штучним», не має реального змісту, а всю повноту характеристик суб'єкта цивільного права можна розкрити через цивільну правоздатність та цивільну дієздатність [8, с. 18].

З таким підходом, на нашу думку, погодитись досить важко, адже правосуб'єктність виступає чи не єдиним узагальнюючим поняттям, що виражає статус суб'єкта права в цілому. Категорія правосуб'єктності виступає в «якості закріплення кола осіб, які володіють здатністю виступати носіями суб'єктивних прав та обов'язків, визначає загальне правове положення, закріплене нормами цивільного права» [9, с. 14].

Варто зауважити, що юриспруденції в цілому та цивілістичній науці зокрема відомі категорії, які, якщо слідувати вищезазначеній позиції, можна віднести до «штучних», таких, що не мають реального змісту, поняття яких можна розкрити за допомогою їх елементів, навести інші доводи, що вказуватимуть на те, що вони є зайвими. Наведемо такі фундаментальні категорії цивілістики як, наприклад, «цивільне правовідношення», «цивільно-правова відповідальність», «суб'єктивне цивільне право», які також не мають нормативного закріплення, немає єдності у підходах науковців щодо змісту останніх, проте, тим не менше, важко уявити будову понятійного апарату цивілістики, а також повноту правових зв'язків між суб'єктами цивільного права без них. Такий стан речей не применшує ролі названих вище цивілістичних понять, а створює площину для подальшого наукового пошуку їх універсальних дефініцій, і на цій основі – подальшого нормативного закріплення.

Вважаємо, що слід погодитись із О. Я. Курбатовим, котрий зазначає, що потреба у використанні поняття «правосуб'єктність» у юридичній науці та правозастосовчій практиці обумовлена, по-перше, необхідністю роз-

межування правосуб'єктності як здатності суб'єкта мати права та нести обов'язки, а також набувати та реалізовувати ці права та виконувати обов'язки своїми діями із суб'єктивними правами та обов'язками у правовідношенні, де праву однієї особи кореспондує право іншої особи. По-друге, необхідністю розділення понять «обмеження прав як елементів правосуб'єктності» та «обмеження прав у правовідношенні», оскільки обмеження прав як елементів правосуб'єктності здійснюється не через обсяг кореспондуючих обов'язків, а через встановлення загальних заборон або обов'язків на користь необмеженого кола осіб, додержання яких є необхідним для того, щоб вступити у правовідношення [10, с. 7].

З приводу розуміння цивільної правосуб'єктності дуже влучно висловила І. О. Михайлова, зазначивши, що термін «правосуб'єктність» не має в цивілістиці адекватного еквівалента, в силу чого саме він виступає як першооснова у формуванні понятійного апарату при аналізі цивільно-правового статусу особи, і заперечення цього факту може призвести до принципової неможливості такого аналізу [11, с. 84]. І це цілком правильно, адже цивільна правосуб'єктність за своїм змістом не вичерпується тільки її розумінням як сукупності елементів цивільної правоздатності та дієздатності, за її допомогою можна в цілому відобразити становище особи у приватноправовій сфері. А тому, видається, що захищені останнім часом дисертаційні роботи, присвячені дослідженню цивільно-правового становища тих чи інших суб'єктів цивільного права, не випадково у своїй назві вміщують термін «цивільна правосуб'єктність» як об'єднуючу категорію, яка є лаконічною та надає можливість одразу ж зрозуміти, на що саме акцентується увага у роботі, а, найголовніше, – якнайповніше характеризує особливості цивільно-правового статусу суб'єктів цивільного права.

Більше того, на думку О. О. Молчанова, категорія «правосуб'єктність» має усі передумови для включення її до ЦК України, оскільки саме правосуб'єктність здатна повною мірою виражати особливості правового становища суб'єкта цивільного права [12, с. 9]. Цілком погоджуючись із наведеною позицією, зазначимо, що рівноцінної заміни категорії «правосуб'єктність» не існує. Якщо звернутись до розуміння поняття правового статусу особи у теорії держави та права, то воно розглядається як система закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права (тобто як такий, що має правосуб'єктність) координує свою поведінку в суспільстві [13, с. 311]. З огляду на це правосуб'єктність виступає складовим елементом правового статусу особи, і в цьому, на нашу думку, проявляється основна її цінність.

Розуміння цивільної правосуб'єктності як елемента правового статусу особи можна простежити у працях багатьох науковців. Так, зокрема, І. К. Кулікова, аналізуючи різні точки зору щодо розуміння правосуб'єктності, схиляється до думки, що цивільна правосуб'єктність виступає необхідним елементом правового статусу суб'єкта права [14, с. 13].

Д. А. Медведєв, аналізуючи суть категорії «правосуб'єктність», розуміє під нею таку характеристику особи як учасника правовідношення, за якої соціально-юридичні якості право- і дієздатності приурочуються до певного типу майбутніх суб'єктів права. При цьому

зміст категорії «правосуб'єктність», на думку зазначеного автора, є суворо галузевим, що виключає можливість появи так званої комплексної правосуб'єктності. Кожен суб'єкт права наділяється різними видами галузевих правосуб'єктностей, які утворюють певну сукупність, яку можна назвати правовим статусом [15, с. 8]. Ми цілком погоджуємось із позицією автора щодо недоцільності появи «комплексної» правосуб'єктності, адже це буде спричиняти «розмитість» правового статусу суб'єктів права за галузевою приналежністю, заважатиме «кристалізації» приватноправового та публічно-правового статусу особи.

На нашу думку, відсутність легального визначення поняття «правосуб'єктність» зовсім не означає, що потреби у даній категорії немає. На сьогодні є усі підстави для розуміння окресленої категорії у вузькому та широкому значеннях.

У вузькому розумінні – це категорія, що виступає об'єднуючим ланцюгом між цивільною право- та дієздатністю особи. Саме у вузькому значенні цивільну правосуб'єктність варто було б закріпити у ЦК України.

Щодо трактування правосуб'єктності у широкому значенні, то виходячи з точки зору об'єктивного права, остання збігається із поняттям «суб'єкт права». Аналогічно й цивільну правосуб'єктність можна отождествити із поняттям «суб'єкт цивільного права». А тому закріплення у ст. 2 ЦК України суб'єктного складу цивільних правовідносин і буде виступати проявом цивільної правосуб'єктності у широкому її трактуванні.

Призначення категорії «правосуб'єктність» як загальної передумови участі в цивільно-правових відносинах полягає у тому, що за своєю роллю у механізмі правового регулювання цивільної правосуб'єктності належить роль засобу фіксації кола суб'єктів, які можуть виступати носіями суб'єктивних цивільних прав та обов'язків. Цивільну правосуб'єктність слід розкривати як соціально-правову можливість особи бути учасником цивільно-правових відносин, яка забезпечується та гарантується державою. Наділення суб'єкта цивільною правосуб'єктністю є логічним продовженням того нерозривного зв'язку, який існує між державою та особою та надає останній комплекс прав та обов'язків у відносинах приватноправової сфери.

Беручи за основу вищенаведені міркування, а також тезу щодо того, що правосуб'єктність – це характеристика, якість правового статусу, можна дійти висновку, що цивільна правосуб'єктність завжди включає в себе і цивільну правоздатність, і цивільну дієздатність, а тому у загальнотеоретичному аспекті цивільною правосуб'єктністю можна вважати таку характеристику особи, за якої право- та дієздатність виступають передумовою формування правового статусу останньої.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Толстой Ю. К. К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та. – 1959. – 88 с.

This article is devoted to research of theoretical and legal problems connected with the concept of civil law subjectivity. It was concluded that the role of civil law subjectivity in the mechanism of legal regulation is that it serves as a means of fixing the range of subjects that may be carriers of subjective rights and duties.

В статті досліджуються теоретико-правові проблеми, пов'язані з визначенням сутності гражданської правосуб'єктності. Сделан вывод о том, что по своей роли в механизме правового регулирования правосуб'єктность выступает в качестве средства фиксации круга субъектов, которые могут быть носителями субъективных прав и обязанностей.

2. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. – М.: Госюриздат, 1958. – 182 с.

3. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. – М.: Госюриздат, 1950. – 367 с.

4. Иоффе О. С. Спорные вопросы учения о правоотношении / О. С. Иоффе // Очерки по гражданскому праву: сб. статей / Ленингр. гос. ун-т; отв. ред. О. С. Иоффе. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1957. – С. 21–64.

5. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». – 2-е изд., испр. / О. С. Иоффе. – М.: Статут, 2003. – 782 с. (Серия «Классика российской цивилистики»).

6. Мицкевич А. В. Субъекты советского права / А. В. Мицкевич. – М.: Госюриздат, 1962. – 212 с.

7. Веберс Я. Р. Правосуб'єктність громадян в радянському цивільному та родинному праві / Я. Р. Веберс. – Рига: Зинатне, 1976. – 231 с.

8. Нечаева А. М. Правоспособность и дееспособность физических лиц как субъектов гражданских прав / А. М. Нечаева // Субъекты гражданского права / Отв. ред. Т. Е. Абова. – М.: ИГП РАН, 2000. – С. 6–18.

9. Лозовская С. О. Правосуб'єктність в цивільному праві: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право, гражданский процесс, предпринимательское право, международное частное право» / С. О. Лозовская. – М., 2001. – 34 с.

10. Курбатов А. Я. Правосуб'єктність кредитных организаций: теоретические основы формирования и проблемы реализации: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец.: 12.00.03 «Гражданское право, гражданский процесс, предпринимательское право, международное частное право» / А. Я. Курбатов. – М., 2009. – 26 с.

11. Михайлова И. А. Гражданская правосуб'єктність физических лиц: проблемы законодательства, теории и практики: монография / Ирина Александровна Михайлова. – М.: Юрист, 2006. – 326 с.

12. Молчанов А. А. Гражданская правосуб'єктність коммерческих организаций: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.03 / Молчанов Александр Александрович. – СПб., 2002. – 453 с.

13. Скакун О. Ф. Теория государства и права. Підручник / Пер. з рос / О. Ф. Скакун. — Харків: Консум, 2001. – 656 с.

14. Куликова И. К. Гражданская правосуб'єктність unitарных предприятий: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец.: 12.00.03 «Гражданское право, гражданский процесс, предпринимательское право, международное частное право» / И. К. Куликова. – СПб., 2007. – 20 с.

15. Медведев Д. А. Проблемы реализации гражданской правосуб'єктности государственного предприятия: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право, гражданский процесс, предпринимательское право, международное частное право» / Д. А. Медведев. – Л., 1990. – 24 с.